

Тетяна ПАСТУШЕНКО
(Київ, Україна)

**Усні історії киян
як джерело дослідження
повоєнної долі колишніх
примусових робітників нацизму
в радянському суспільстві
(1945 – 2000 рр.)***

Контекст

Поштовхом для локалізації дослідження повоєнної долі примусових робітників із СРСР, які працювали в роки Другої світової війни у Третньому райху, долею лише мешканців Києва, стала особливість їх ситуації, що обумовлювалася офіційною заборонаю радянського уряду повертатися киянам у рідне місто. Згідно постанови РНК СРСР № 30–12с від 6 січня 1945 р. “Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією та військами союзних держав” репатріантам заборонялося селитися в містах Москва, Ленінград та Київ (в липні 1945 р. було зроблене виключення для неповнолітніх репатріантів, у яких в місті залишилися рідні) [23, с.206]. Це рішення руйнувало долі десятків тисяч людей. Київ був єдиним містом в Радянському Союзі, з якого масово вивозилося населення на примусову працю під час нацистської окупації, й куди заборонено було повертатися репатріантам. Тим не менше в 1947 р. їх офіційно проживало в місті понад 16 тисяч. Можна припустити, що жителі Києва, депортовані на примусову працю до Райху, мають свій особливий досвід (негативний/ позитивний) входження у повоєнне радянське суспільство, і свої методи протистояння тоталітарній системі.

Історіографічний огляд

Епопея репатріації (повернення) на батьківщину радянських громадян, які в роки Другої світової війни з різних причин опинилися

---

* Стаття написана в рамках проекту, яке фінансується Німецьким федеральним фондом “Пам’ять, відповідальність, майбутнє” у рамках програми “Документація примусової праці, як завдання збереження пам’яті”.

за межами території СРСР, нині є відносно дослідженою. Одними з перших почали її вивчати зарубіжні історики, діячі українських та російських еміграційних організацій [2, 4, 7, 27]. У цих публікаціях переважно увага зосереджувалася на проблемі перебування переміщених осіб в Західноєвропейських країнах після закінчення Другої світової війни та на примусових методах репатріації до СРСР колишніх радянських громадян. Коли наприкінці 1980-х рр. у Радянському Союзі почався процес розсекречення архівних фондів, до вивчення цієї теми долучилися радянські історики. Першими науковими публікаціями на пострадянському просторі стали статті, а згодом і монографії російських дослідників В. Земскова [11, 12, 13, 14], О. Шев'якова [28, 29], П. Поляна [23, 24]. Насичені статистичними даними, вони в деталях висвітлювали організаційну структуру та діяльність репатріаційних органів для повернення колишніх радянських громадян. Серед українських учених тему репатріації вивчали М. Коваль [16, 17, 18], О. Буцько [5, 6], С. Гальчак [8], окремі питання організації та функціонування репатріаційної системи у Київській області розглядалися й авторкою даної статті [20, 21, 22]. Оцінюючи діяльність репатріаційних органів, а також становище колишніх оstarбайтерів та військовополонених у повоєнному суспільстві СРСР, більшість зарубіжних та вітчизняних дослідників вказують на підозріле та місцями злочинне ставлення радянської влади до колишніх репатріантів. У Герберт зауважує, що

“на відміну від французьких чи польських робітників, мільйони невільників із Радянського Союзу після повернення на батьківщину не тільки не зустріли якогось співчуття, фінансової підтримки, але багато хто з них на довгі роки знову стали жертвами репресій” [3, s.489].

В. Земсков дещо пом'якшує подібну характеристику:

“Не можна сказати, що в морально-психологічному плані репатріанти опинилися поза суспільством, але в усякому разі, особливо в перше повоєнне десятиліття, вони перебували ніби на його узбіччі” [14, с.39–40].

Названі праці з репатріації переважно виконані в руслі політичної історії. Вони обмежуються вивченням діяльності державних органів влади й зовсім мало уваги приділяють долі безпосередніх суб'єктів репатріації – колишніх оstarбайтерів, військовополонених, інтернованих. З одного боку це легко пояснити характером джерел із репа-

тріації – адже це документи владних структур, створені в період від 1944 до 1953 рр. (період існування Комісії у справах по репатріації при РНК/Раді Міністрів СРСР). Матеріали зі створення та діяльність репатріаційних органів СРСР в Україні, процес повернення колишніх примусових робітників на Батьківщину складають три групи: документи організаційного характеру, статистичні дані та аналітичні документи. До першої групи належать накази, розпорядження, інструкції, котрі стосуються різноманітних організаційних моментів створення й налагодження роботи Комісії у справах репатріації при Кабінеті Міністрів України, обласних комісій, пересильних пунктів і таборів, зокрема Комісії у справах репатріації при Київській обласній раді, Комісії у справах репатріації при Київській міській раді та Миронівського прийомно-розподільного пункту. Одним із завдань репатріаційних органів був облік: кожні 10 днів районні, міські, обласні комісії, перевірконо-фільтраційні пункти (ПФП) повинні були надавати дані про кількість новоприбулих репатріантів, тому названі архівні фонди насичені щомісячними, подекадними статистичними відомостями.

Багато векторність завдань репатріаційних органів дає можливість отримати з доповідних записок та звітів інспекторів, скарг, телеграм різного роду інформацію про умови проживання в ПФП, ставлення до репатрійованих місцевих органів влади та населення, обставини працевлаштування, настрої громадян. Найбільш аналітично опрацьований матеріал про хід репатріації міститься в річних звітах Комісії у справах репатріації при Київській обласній та міській радах, підсумкових звітах Комісії у справах репатріації при КМ УРСР на ім'я секретаря ЦК КП(б)У. Матеріали фонду Центрального комітету КПУ (ЦДАГО України) цікаві ще й тим, що містять інформацію про репатріацію, яка надходила з інших державних структур, не контрольованих Комісією: НКВС, НКДБ та НКЗС, місцевих органів КП(б)У.

Важливий погляд звичайної людини на процеси повернення та ресоціалізації колишніх оstarбайтерів демонструють документи особового походження, в основному епістолярії: листи зі скаргами, проханнями, заявами, що надходили до органів репатріації. Але, знову ж таки, вони датуються до 1953 р. Більш широко, у часовому проміжку розглядає питання повоєнного облаштування колишніх примусових робітників у СРСР П. Полян, оперуючи колом наративних джерел, які включають біографічні спогади, щоденники очевидців, а також анкетування колишніх примусових робітників, здійснені московським історико-просвітницьким товариством „Меморіал” на початку 1990-х рр. [24,

с.557–558]. Ґрунтуючись на аналізі анкет, заповнених колишніми репатріантами через 50 років після повернення на батьківщину, учений зміг відійти від абсолютизації їх становища. Він зазначав, що серед дописувачів було чимало й таких, які зустріли “співчутливе” до себе ставлення на батьківщині: “нас жаліли”, “ставилися доброзичливо”, “з розумінням” і, власне, перебування в Німеччині не позначилося негативно на їхньому життєвому шляху. Тобто знайомство з долями безпосередніх свідків репатріації дозволяє поглянути інакше на проблему, у першу чергу, через призму сприйняття людини.

Усні історії

Важливим джерелом вивчення повоєнної долі киян-репатріантів, поряд з архівними документами, було обрано інтерв’ю з мешканцями Києва, які в роки війни перебували на примусовій праці в Німеччині й змогли повернутися до столиці. Проект перебуває ще на стадії збору інформації. На даний момент впродовж 2002 – 2008 рр. нами записано 17 біографічних інтерв’ю за методикою усної історії¹ з колишніми оstarбайтерами й військовополоненими, які народилися чи жили перед війною в Києві й змогли після війни повернутися до столиці, а також 15 біографічних інтерв’ю з колишніми репатріантами, що оселилися в Києві після війни. Частина інтерв’ю записані для міжнародних проєктів: “Збір документальних свідчень про долі людей, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього Райху”² та “Книга пам’яті колишніх в’язнів концтабору Дахау”³. Деякі спогади, використані у роботі, вже опубліковано окремим збірником документів [1].

---

¹ Детальніше про метод усної історії див.: Грінченко Г.Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. – Х., 2007. – 28 с.

² Докладніше див.: *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichte Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich* / Herausgegeben von Alexander von Plato, Almut Leh und Christoph Thonfeld unter Mitarbeit von Elena Danchenko, Joachim Riegel und Henriette Schlesinger. – Wien, 2008. – 498 s. <http://www.zwangsarbeit-archiv.de>.

³ Українською мовою інформацію про проєкт розташовано на вебсторінці Секції усної історії Східного інституту українознавства ім. Ковальських: <http://keui.univer.kharkov.ua/project/project-dahau.htm>

Соціальний профіль вибірки респондентів має таку картину: порівну опитано жінок та чоловіків. Середній вік очевидців – 82 роки, тобто це особи 1923–1925 рр. народження, яким на початку війни було 15–18 років. За соціальним походженням переважно більшість респондентів становили городяни – 22 особи й, відповідно – 10 осіб були селянами. Третина оповідачів у ранньому дитячому або в підлітковому віці втратили батька або матір, причому за досить трагічних обставин (голодомор, сталінські репресії), ще третина втратили найближчих родичів під час війни. За рівнем освіти респонденти розподілилися так: 18 осіб мали вищу освіту, 10 – середню, двоє – початкову. Що звичайно не відображає дійсного стану рівня освіти серед колишніх оstarбайтерів, а радше вказує на специфіку. За сферою використання в економіці Третього райху можна визначити такі групи інформантів: 20 осіб працювало в промисловості, семеро – у сільському господарстві, 11 очевидців залучалося до рабської праці в робочих командах концтаборів та у виправно-трудовах таборах, четверо були дітьми й офіційно не працювали. Таким чином, репрезентативна картина опитаних очевидців охоплює різноманітні вікові й соціальні категорії колишніх оstarбайтерів. Що стосується умов повоєнної ресоціалізації, то очевидно, записані інтерв'ю з тими “успішними” репатріантами, яким пощастило оселитися в Києві. Зафіксована лише одна біографічна розповідь, коли родину киян виселили до Миронівки.

Пояснення потребує метод, який використовувався для запису інтерв'ю, адже метод збору джерел впливає і на саме джерело [19, с.224]. Розповіді очевидців мають вигляд напіввідкритого біографічного інтерв'ю (тривалістю від 45 хвилин до 6 годин), запис якого відбувався без структурованого запитальника [9, 10, 25, 26]. Процедура запису біографічного інтерв'ю передбачає три фази проведення опитування: перша – відкрита, коли респондент у довільній формі розповідає про своє життя, друга – відкритих запитань, під час якої дослідник, як правило, у хронологічному порядку ставить питання стосовно почутого, розпитує про періоди й моменти, які були опущені респондентом, третя – фаза уточнення. Подальший аналіз отриманих усних оповідей проводився на основі транскрипту інтерв'ю. У ході опитування нас цікавила не лише та частина біографії очевидця, котра стосувалася трагічного досвіду перебування на примусовій праці й повернення на Батьківщину. Ми намагалися не афішувати основну мету свого дослідження, з'ясування проблем, що виникали після повернення до рідного міста. Питання спрямовувалися так, щоб більш чи менш детально реконструювати

весь життєвий шлях людини. І одночасно виявити, наскільки великою була проблема адаптуватися в Києві для інформанта, і як він її подолав. Оповідачі охоче говорили про родинне життя, обставини повоєнного облаштування, теперішні турботи, про власні погляди на життя, як він/вона оцінює минуле та які його/її сучасні політичні уподобання.

Сюжети біографічних оповідей

Біографічна структура кожного інтерв'ю складається приблизно з трьох частин: життя до війни, війна та повоєнний період. Цілком очевидно, що домінантну роль у розповіді відведено опису подій воєнного часу й досвіду перебування на примусовій праці в Німеччині. З одного боку, саме таке завдання ставилося перед опитуваними у названих міжнародних проектах. З іншого, навіть якщо інтерв'юер і не акцентував увагу на своєму завданні опитування, все ж події війни у біографії цих людей залишаються найбільш драматичними і яскравими. У більшості опитаних у першій наративній частині інтерв'ю присутні розлогі, детально структуровані оповіді про життя за німців, перебування на примусовій праці, але тільки у корінних киян та жителів навколишніх сіл є розповіді про обставини повернення додому й проблеми облаштування, отримання паспортів, прописки, пошуку роботи, здобуття освіти тощо. Ті колишні репатріанти, що оселилися в Києві у 1950-х чи 1970-х рр., не акцентують увагу на проблемах реадаптації на батьківщині.

Наративи інформантів складаються з невеликих історій та описів окремих випадків із власного повсякденного життя, “нанизаних”, як правило, в хронологічній послідовності. У кожного з опитаних корінних жителів столиці своя, не схожа на іншу, історія повернення до рідного міста. Скажімо, родину Євгена Руднева виселили до Миронівки, де вони жили до кінця 1960-х рр. Сім'я Олександри Горевої тільки завдяки збереженим документам після чотирьох років судової тяганини змогла повернути собі родинний будинок і право залишитися у Києві. Інесса Мірчевська разом з мамою більше року жили в місті без документів і продуктових карток, переховуючись у знайомих. Тільки отримавши роботу санітарки в Ортопедичному інституті, мати змогла легалізувати своє становище, а 13-річна дівчина піти до школи. Людмила Тарасенко-Залевській та її мамі дозволили залишитися в Києві тільки тому, що їх прізвища були у списку затриманих під час облави на Печерському базарі в липні 1942 р. Вона зберегла досить яскраві спогади про саму процедуру проходження реєстрації:

„Но вот неделя прошла, надо идти в этот вот... на Крещатик, 4 – это там принимают всех, кто был в Германии, ре...ре... репатриационный отдел. И вот мы туда пришли, а там очередь! Чуть ли не на пол-Крещатика стоит очередь с документами. Вот. И вот мы стоим и ждем, когда нас примут. И вот смотрим: одни выходят, уже кто там был, в слезах, рыдают... одна вышла, в обморок упала... а кто-то выходит, улыбается... а кто-то так – все по-разному. Помню, утром мы заняли рано очередь и попали уже где-то часов в пять-шесть, к концу дня к нему. Майор Руденко. Я его запомнила на всю жизнь, его там называли в очереди Волкодавом” [15].

Корисним виявилось порівняння скарг від киян, які надходили до органів репатріації та усних історій, записаних для проекту. Проблеми, про які повідомляється у скаргах і про які оповідали колишні репатріанти в інтерв'ю – однакові. Переважно вони стосуються житла, прописки й паспорта. Але, що характерно, жоден інформант не звертався до державних органів про допомогу для вирішення цих проблем. Переважно користувалися нелегальними способами: хабарі, пошук “знайомих”, приховування інформації тощо. Загалом, опитані автором очевидці визначають як найбільш тяжкий період час до 1953 р., коли особливо допікала матеріальна скрута й доводилося приховувати свою працю в Німеччині. Ті з колишніх оstarбайтерів і військовополонених, хто прибував до Києва після 1953 р., не мали проблем з легалізацією свого становища. Але й надалі також потрібно було замовчувати своє минуле.

“Я мовчала багато років. Мовчала, боялася, що рано чи пізно все розкриється. Страх переслідував мене весь час: спочатку мені здавалося, що кожен міліціонер бачить у мені злодія, потім, що дізнаються в школі, а потім у інституті, що я була в Німеччині, і не дозволять доучитися. Це продовжувалося досить довго. Я відчувала себе винною, навіть не знаючи, за що” [1, с.194].

Інтерв'ю у цьому дослідженні розглядаються не лише як джерело інформації про події та факти, про які збереглося дуже мало інформації в офіційних/архівних джерелах. Планується також спробувати простежити особливості представлення власного досвіду переживання драматичних ситуацій, притаманного опитаним для проекту мешканцям Києва. Особливість усних історій полягає в тому, що вони доносять до нас інформацію не стільки про самі події минулого, а радше про сенс

цих подій [25, с.39]. Представлені наративні джерела відіграють важливу роль у розумінні значення та впливу досвіду перебування в Райху на життя респондентів, а також дозволяють побачити в їх життєвих історіях можливості/дії, котрі дозволили вплинути на власну долю. Використання такого типу наративних джерел в історичних дослідженнях дозволяє розглянути внутрішній світ людини, її емоційно-духовне життя, стосунки із близькими людьми в родині та поза нею, що у свою чергу дає можливість показати її певним чином активним суб'єктом індивідуальної діяльності, навіть в умовах тоталітарного обмеження особистої свободи.

Джерела та література

1. "...То була неволя": Спогади та листи остарбайтерів / НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс „Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років“ / В.А. Смолій (голов. ред.), Т.В. Пастушенко (упоряд.), М.Ю. Шевченко (упоряд.). – К., 2006. – 544 с.

2. *Bonwetsch Bernd*. Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945. Ein doppelter Leidensweg // *Jahrbuch für die Geschichte Osteuropas*, 41, 1993. – S.532–546.

3. *Herbert U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des “Ausländer-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Bonn: Dietz, 1999. – S. 489.

4. *Jacobmeyer W.* Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941–1945. // *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft*. – Göttingen: Vandenhoeck U.Ruprecht in Göttingen, 1985. – Bd 65. – 324 s.

5. *Буцько О.В.* В неоплаченном долгу: к вопросу о компенсации труда рабов Третьего рейха. // *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць*. – Вип.4 – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 9–95.

6. *Буцько О.В.* “С возвращением”: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць*. Вип. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С.148–162.

7. В боротьбі за Українську державу / М. Марунчак. – Львів: Меморіал, 1992. –1303с.

8. *Гальчак С.Д.* “Остарбайтери” з Поділля. (1942–1947)”: Дисер. к. іст. наук. – К. 2002. –194 с.

9. *Грінченко Г.Г.* Усна історія: Методичні рекомендації з аналізу наративних інтерв'ю. – Х., 2008. – 31 с.

10. *Грінченко Г.Г.* Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. – Х., 2007 – 28 с.
11. *Земсков В.* Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944 – 1956 гг.) // Социологические исследования. – 1995. – №5 – С.3-13.
12. *Земсков В.* Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. / Отв. ред. Г.Н. Севастьянов; Институт российской истории. Кн. 2-я. – М., 2004. – С.331–359.
13. *Земсков В.* Репатриация советских граждан в 1945–1946 годах. Опираясь на документы // Россия XXI. – 1993. – №5. – С.74–81.
14. *Земсков В.Н.* К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1945 гг. // История СССР. – 1990. – №4. – С. 26–41.
15. Інтерв'ю FL032. Запис 12.05.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.
16. *Коваль М.* “Остарбайтери” України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. – 1998. – № 9–10.
17. *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., 1999. – С. 170–196.
18. *Коваль М. В.* Гірка доля українських остарбайтерів // Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. / Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відп. секретар Р.Г. Вишневський). – К., 2000. – 944 с.
19. *Пасерини Л.* Рабочие Турина и фашизм (главы из книги) // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ., ред. М. В. Лоскутовой. – СПб., 2003. – С. 244.
20. *Пастушенко Т.В.* Доля українських остарбайтерок в Німеччині та після повернення до СРСР // Тріщина через усе життя. Спогади українських примусових робітниць землі Рейнлад /Каталог виставки – 2007. – С.58–72.
21. *Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини). Дис...к.іст. наук. – К., 2007. – 238 с.
22. *Пастушенко Т.В.* Репатріація українських “остарбайтерів” на батьківщину: 1944–1947 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част.3. – С. 123–136.
23. *Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2002. – 896 с.

24. Полян П. М. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.
25. Портелли А. Особенности устной истории // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ., ред. М.В. Лоскутовой. – СПб., 2003.
26. Семенова В.В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. – М., 1998.
27. Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід. – К., 2004.
28. Толстой Н. Жертвы Ялты. / Пер. с англ. Е.С.Гессен. // Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA-Press, 1988. – Т.7. – 530 с.
29. Шевяков А.А. «Тайны» послевоенной репатриации // Социологические исследования. – 1993. – №8.
30. Шевяков А.А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции // Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. – М., 1994. – С.195–222.

Тетяна Пастушенко (Київ, Україна) Усні історії киян як джерело дослідження повоевної долі колишніх примусових робітників нацизму в радянському суспільстві (1945–2000 рр.)

Ця стаття є спробою критичного погляду на інтерв'ю, як історичне джерело дослідження повоевної долі киян, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці у нацистській Німеччині. У статті подано історичний контекст реадaptaції колишніх остарбайтерів. Розглядається методика запису інтерв'ю та соціальний портрет опитаних респондентів.

Ключові слова: усна історія, інтерв'ю, примусова праця, остарбайтери, адаптація, репатриція, репатрианти

Татьяна Пастушенко (Киев, Украина) Устные истории киевлян как источник исследования послевоенной судьбы бывших принудительных работников нацизма в советском обществе (1945–2000 гг.)

Эта статья является попыткой критического взгляда на интервью как исторический источник послевоенной судьбы киевлян, которые в годы Второй мировой войны привлекались к рабскому и принудительному труду в нацистской Германии. В статье дан исторический контекст реадaptaции

бывших оstarбайтеров. Рассматривается методика записи интервью и социальный портрет опрошенных респондентов.

Ключевые слова: устная история, интервью, принудительный труд, оstarбайтеры, адаптация, репатриация, репатрианты

Tetiana Pastushenko (Kyiv, Ukraine) Oral stories of Kyiv citizens as a historical source of studying post-war fate of the former forced workers of Nazi Germany in the Soviet society (1945–2000)

This article is an attempt of the critical look on the interview as a historical source of studying the post-war fate of Kiev citizens, who've been involved in the slave and forced labour in Nazi Germany. The historical context of the readaptation of former Ostarbeiters is given in the article. The method of recording the interviews and a social portrait of respondents is examined.

Key words: oral stories, interview, forced labour, Ostarbeiters, adaptation, repatriation, repatriated people